

Təranə Adil qızı Nağıyeva

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN QƏZƏLLƏRİNDƏ TƏRKİBİ FEİLLƏR VƏ ONLARIN
MÜASİR DİLDƏN FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Türk seirinin ölməz mümunələrini yaradaraq bu dilin nəyə qadir olduğunu göstərən, beləcə tarix içində mənəvi mənliliyimizə dilimizin, mənəviyyatımızın əbədi və canlı heykəlinə çevrilən Füzuli dilinin hərtərəfli tədqiqi həm ədəbiyyatımız, həm də dilimiz üçün vacib araşdırmalardan biridir. Zəngin dil xüsusiyyətləri ilə seçilən Füzuli qəzəllərində işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfi bütün əsas nitq hissələri ilə işlənməsi ilə yanaşı, həm də qrammatik şəkilçilərin qəbul edilməsi baxımından da özəlliklərə, çağdas Azərbaycan dilindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Qədim yazılı abidələrin dilinə nəzər yetirsək, köməkçi feillərin günümüzdə qədər istər fonetik, istərsə də morfoloji cəhətdən müəyyən dəyişikliyə uğradığını görmək olur. Orxan-Yenisey abidələrinin dilində işlənən köməkçi feillərə baxsaq, fərqi aydın görürük. *Olmaq-bolmaq*: Ol kan yok *boltukda* (*vox olduqda*) kisrə el vətmis, içqımmis, kaçışmış. *Etmək, qılmaq-itmək,kılmak*: Ecim kağan olurıpan türk bodunıg *viçə itdi*(*tənzim etdi*), ıgıti, çığayığ *bav kultı*(*varlı etdi*), azıg *üküs kaldı* (*cox etdi*). Göründüyü kimi, Orxan-Yenisey abidələrinin dilində işlənən köməkçi feillərin müasir dildən fərqliliyi fonetik xüsusiyyətlərdədir. Əslində bu fərqliliyi orta əsrlərlə qədim dövr arasında da görmək olur. Füzuli əsərlərində işlənən tərkibi feillər müasir dilimizə daha yaxındır.

Füzuli qəzəllərində işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfində nitq hissələrinin işlənməsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Birinci tərəfi isim+ikinci tərəfi olmaq, etmək, eləmək, qılmaq köməkçi feillərdən düzələn tərkibi feillər:

- Ey ümumə *lütf edib*, şadlıq səfasın *bəxs edən*, (2, 23)
- Xəm qədd ilə dünyanı dolandıq, *səfər etdik* (2, 38)
- Bir *çarə olmaıyb*, bilirik eşq dərdinə, (2, 40)
- Dərk evləmək* həqiqətini çox mahaldır (2, 25)
- Hər qarə zülfə meyl eləmək bir xəta imiş (2, 105)
- Hədəf oldum* gözəllər zülmünə mən binəva hərdəm (2, 110)
- Lütf qıl*, bir gecə gəl külbeyi-əhzanıma sən, (2, 74)
- Dil əhli meykədədən məscidə *səfər qılmaz* (2, 114)
- O dünyanı tapanlar *mevil qılmazlar* bu dünyayə, (2, 123)
- Bir *zülm qılmasın* o sitəmkar, hardadır? (2, 124)
- Bir ömürdür əəmli könlüm *tərk almısdır* məni, (2, 128)
- Xəm qədd ilə dünyanı dolandıq, *səfər etdik* (2, 38)

Bu nümunələrdə işlənən -*lütf etmək, bəxs etmək, səfər etmək, çarə olmaq, hədəf olmaq, dərk evləmək, mevil eləmək, lütf qılmaq, tərk qılmaq, sikavət qılmaq, dövr qılmaq, səfər qılmaq, mevil qılmaq, zülm qılmaq* kimi tərkibi feillərin birinci tərəfi hec bir qrammatik şəkilçi qəbul etməyən sadə isimlərdən-(*lütf, bəxs, səfər, çarə, hədəf, dərk, mevil, tərk, şikavət, dövr, zülm*) yaranmışdır.

Füzuli əsərlərində işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfindəki isimlər müəyyən qrammatik şəkilçilərlə də işlənə bilər:

- Mələklər *hüsnə olmaz*, günəs camalın tək,
- Canan yolunda bircə bu *olmuş nişanımız* (2, 24)
- Gözəl *cəmalını gizlətmə*, gəl xəta eləmə! (2, 28)
- Üzün *xəvalını etmək* gözəldi görməkdən, (2, 32)
- Bizdən *xətalər olsa* da, səndən əta qılan (2, 24)
- Sənsən bizim bu halımıza *lüftlər qılan*, (2, 24)

Yuxarıdakı nümunələrdə *hüsnə olmaz, olmuş nişanımız, cəmalını gizlətmə, xəvalını etmək, xətalər olsa, lüftlər qılan*-tərkibi feillərin birinci tərəfləri yerlik hal şəkilçili isim-*hüsn+da*, mənsubiyyət şəkilçili isim-*nişan+ımız*, mənsubiyyət və hal şəkilçili isim *cəmal+ı+ni, xəval+ı+ni*, cəm şəkilçili isim-*xəta+lar, lüft+lər*.

2) Birinci tərəf isim+ köməkçi nitq hissəsi+qılmaq, etmək, evləmək, olmaq feilləri ilə düzələn:

- Məni tənha buraxıb *tərkni qıldı* onlar (2, 46)
- Gəldi keçdi gül, fəqət biz *etina da etmədik*, (2, 104)
- Vəfa da evləməsə* verdiyi şirin vədə, (2, 122)
- Zikrin gər olmasa* ola dilsiz dəhanımız (2, 24)
- Sən də bir *ox tək ol*, kamandan kec! (2, 206)

Bu misralarda işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfində işlənən isimlərdən sonra işlənən ədatların tərkibi feillərin quruluşuna təsir etməsə də, bəzi məqamları çağdas Azərbaycan dilindən fərqlənir. Belə ki, birinci misrada işlənən *tərkni qıldı* tərkibi feilin birinci tərəfində *tərk* isminə qoşulan *ni*-sual ədatının işlənməsi, eyni zamanda bu ismin *qılmaq* köməkçi feili ilə işlənməsi müasir Azərbaycan dili üçün müvafiq deyil. *Tərk* ismi *etmək* köməkçi feili ilə işlənir.

Zikrin gər olmasa. Bu tərkibi feildə *gər* bağlayıcısı (əgər bağlayıcısının qısaldılmış forması) (3, 299) tərkibi feilin ortasında işlənməklə orta dövrün qrammatik xüsusiyyətlərinin müasir dildən fərqli olduğunu bir daha təsdiqləyir.

2) Birinci tərəfi sifət+ikinci tərəfi köməkçi feil quruluşunda olan tərkibi feillər. Birinci tərəfdə işlənən sifətlər quruluşu baxımdan da seçilir. Belə ki birinci tərəfdə işlənən sifətlər quruluşca sadə sözlərdən ibarət ola bilər. Eynən

müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi:

- Sakit olubdu göz yaşım ol xaki-pəydən, (2, 32)*
- Açılmış gülləri veksər pərişan etdi (2, 32)*
- Qorxuram rüsvay qılsın bu qəmi-pünhan məni (2,42)*
- Ürək dərdi sağaltmaqda, təbibim, mahir olsan da, (2, 53)*
- Payimal oldu onun ülgücünün zülmündən (2,88)*

Bu misralarda *sakit olubdu, pərişan etdi, rüsvay qılsın, mahir olsan, payimal oldu* tərkibi feillərin birinci tərəfində işlənən *sakit, pərişan, rüsvay, mahir, payimal* sifətləri quruluşuna görə sadədir. Üçüncü misrada işlənən *rüsvay qılsın* tərkibi feilinin birinci tərəfində işlənən *rüsvay* sifəti müasir Azərbaycan dilində *qılmaq* köməkçi feili ilə deyil, *olmaq* köməkçi feili ilə işlənir. Sonuncu misrada işlənən tərkibi feilin (*payimal oldu*) birinci tərəfi (*payimal*) sözü fars mənşəli sözdür, mənası ayaq altında qalan, təkaltı, ayaqaltı, məhv olan (3, 492). *Payimal oldu* tərkibi feili ədəbi dildə işlənməyə də, bəzi dialektlərimizdə bu gün də orta dövrdə işlənən mənasında (ayaq altına salınmış, zav olan, məhv olan) işlənməkdədir. Cənub dialektlərində (Lənkəran, Astara bölgələrində) *payimal olmaq*- tərkibi feili xalq arasında geniş şəkildə işlənir. O qədər məhsulu niyə *payimal/paymal* edirsiniz?

Birinci tərəfdə işlənən sifətlər quruluşca düzəltmə də ola bilər.

- İstəyirdim rəhi-esqində sədaqətli olam (2,30)*
- Bütün aşıqları qırdın, bizə bietina oldun. (2, 89)*
- Vəfalı olmadı, öldürdü intizar məni. (2, 122)*
- Badəsiz, məşuqəsiz etmə gözəl ömrün tələf (2, 100)*
- Gülşən icrə hər nə nəqş etmişdi qıldı tarümar. (2, 81)*

Nümunələrdə işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfləri-*sədaqətli, bietina, vəfalı, məşuqəsiz* sonuncu misrada işlənən tərkibi feildə şeirin qafiyəsinə görə feil *qıldı* birinci, sifət isə *tarümar* ikinci işlənmişdir. Onu da qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində *tarümar* sözü *qılmaq* vox, *etmək* köməkçi feili ilə işlənir.

Birinci tərəfi mürəkkəb sifət olan tərkibi feillərə nəzər yetirək:

- Eşq fevzilə vetib məqsədə, xosbəxt olduq, (2, 30)*
- Geyməyə bu xələti qabil güləndam olmadı, (2, 97)*
- Cəfadır aşiqə, kəmmərhamət olarsa, nigar (2, 112)*

3) Birinci tərəfi sav+ ikinci tərəfi köməkçi feil quruluşunda olan tərkibi feillər: az olmaq, kəm olmaq və b.

- Bizdən qəmin bəlaları bir dəm az olmamış (2, 51)*
- Lütfünü kəm qılma bunca asiqi-bimardan (2, 228)*

4) Birinci tərəfi əvəzlilik+ ikinci tərəfi köməkçi feil quruluşunda olan tərkibi feillər:

- Sövlə, Füzuli, səbrü qərarın nə oldu bəs, (2, 76)*
- Əgər bilsən, mənə esqin nələr etdi, ev dilruba (2, 147)*
- Gizli dərdim necə olmaz bu qədər qəmlə əvan, (2, 30)*
- Yolunda mən eləmə, gər ölüm o tərsanın, (2, 33)*
- Asüftevi-xalın, gözəlüm, sövlə kim olmaz? (2, 154)*
- Dedi ki, söz odur, əlbəttə, həmin olmalıdır. (2, 191)*

Göründüyü kimi, misralarda işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfində daha çox sual əvəzliliklərinin işlənməsi müşahidə olunur: *nə, nələr, necə, kim* və b. *Mən eləmə* tərkibi feilinin birinci tərəfi *mən*- şəxs əvəzliyi, *həmin olmalıdır* tərkibi feilinin birinci tərəfi- *həmin* işarə əvəzliyidir.

5) Birinci tərəfi zərf+ikinci tərəfi köməkçi feil quruluşunda olan tərkibi feillər:

- Oxlarından hələqə-hələqə oldu zəncir tək tənim (2, 91).*
- Gündüzüm oldu gecə, göz yaşım ulduzdu ona, (2, 74)*

Sonuncu tərkibi feildə şeirin quruluşuna uyğun olaraq müəllif *gecə oldu* tərkibi feilini, *oldu gecə* formasında işlətməmişdir.

Məhəmməd Füzulinin dili Azərbaycan ədəbi dil tarixinin elə bir faktıdır ki, həmin faktın necə anlaşılması, necə şərh olunması və ümumi tarixi prosesdə necə ehtiva edilməsindən Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bütöv sistemi asılıdır [5.331]. M.Füzuli qəzəllərinin dili, ümumiyyətlə, M.Füzuli dilinin əsaslarını təşkil edir. Füzuli qəzəli bütün sələflərindən daha çox və ardıcıl şəkildə azərbaycanca danışdırır. Ancaq klassik ədəbiyyatımızın tarixən qaçılmaz bəlası olan ərəbizmlər və farsizmlərdən, bunların özəl törəməsi olan izafət əlaqəli sintaktik söz birləşmələrindən Füzuli şeiri də yan keçə bilməmişdir. Füzuli lirikasında qarşıya çıxan əsas çətinlik zamanının poetik tələbatı kimi, şairin özünün ərəbizm və farsizmlərdən yaratdığı, elə həmin dillərin qrammatikasına uyğun “izafət birləşməsi” adlanan uzlaşmayan təyini söz birləşmələrinin açıqlanmasındadır.

İzafət ərəbcədən çevirmədə “əlavə”, yaxud “yiyəlik birləşməsi” anlamına gəlir. Sami və İran dillərində uzlaşmayan təyini söz birləşməsidir. İzafətdə təyin olunan söz təyin edən sözdən əvvəl gəlir. Ərəb dilində təyin edən sözə yiyəlik həl şəkilçisi artırmaqla yaradılır: ilm-u alim-in- (bir)alimin bilimi, hubbu-l-vatan-i-vətən eşqi. [4, s.47]

Fars dilində isə təyin olunan sözlə təyin edən söz arasında izafət nişanı (əlaməti)əlavə etməklə düzəldilir. Təyin olunan söz samitlə bitərsə “e”, saitlə bitərsə, “ye” əlavə etməklə əmələ gətirilir: vətən-e müqəddəs, səda-ye Azərbaycan. Azərbaycan dilində işlədilən fars izafətində “e” “i” ilə əvəz edilir: səbi-hicran, güli-rəna.

Füzuli qəzəllərində işlənən tərkibi feillərin bir qisminin birinci tərəfi söz birləşmələri və izafət tərkibləri ilə yaranır. Birinci tərəfi izafət birləşmələri ilə yaranan tərkibi feilləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Birinci tərəfi ikisözlü izafət birləşməsi+köməkçi feillər:

Bir başqa xəyal evləmədən, *tərki-sər etdik*. (2, 38)

Pak bir nurdur ol. *xaliqi-vektadən olub*.(2,60)

Desəm, gəl *tərki-adət qıl*, bu zülmi-narəvadır, bil! (2, 125)

Oəlb dağından, Füzuli. *olmuşam sultani-eşq* (2,66)

Birinci misrada *tərki-sər etdik- bası tərki etdik*, ikinci misrada *xaliqi-vektadən olub-tək Allahdan olub, tərki-adət qıl-adəti, vərdisi tərki et*, sonuncu misrada *olmuşam sultani-eşq –eşq sultanı olmuşam* mənalarında işlənmişdir. Müəllif sonuncu misrada seirin tələbinə görə köməkçi feillə izafət birləşməsinin yerini dəyişmişdir.

2) Birinci tərəfi üçsözlü izafət birləşməsi+köməkçi feillər:

Oorxan devilik, biz rəhi-eşqində rəqibdən,

Tədbir olara *nalevi-ahi-səhər etdik*. (2, 38)

Takim, sənin kaman qasına bağladığ könül,

Peyvəstə biz *nişanevi-tiri-qəm olmuşuq*.(2, 51)

Sad o kəsdür kim. *əsiri-mahi-rüxsar olmasın*.(2, 107)

3) Birinci tərəfi dördsözlü izafət birləşməsi+köməkçi feillər:

Olaydı kaş pərişan bu qarə bəxtim kim,

Əsiri-silsilevi-zülf-i-miskbarın ola. (2, 142).

Əqldən eşq cüda sald, zəbun etdi məni,

Daxili-silsilevi-əhli-cunun etdi məni. (2, 36)

Sonuncu tərkibi feillərin birinci tərəfində işlənən izafət birləşmələrini izafət zənciri adlandırmaq olar.

M.Füzuli qəzəllərində tərkibi feillərin birinci tərəfində təyini söz birləşmələri də işlənir:

Birinci tərəfi birinci növ təyini söz birləşməsi+ köməkçi feil quruluşunda:

Sanma tək bircə mənim qəddimi eşq evlədi xəmə,

İki qat evlədi dövrənə da bu dərd ilə qəm.(2,117)

O sərvin qamətin göstərdi göstərdi güzgü, *min xəta etdi*,

Özün könlüm kimi dərdə, bəlavə mübtəla etdi.(2,147)

Mən vaxamdan da qabaq *viz pəri qıllam* sinəmi (2, 203)

Birinci tərəfi ikinci növ təyini söz birləşməsi+köməkçi feil quruluşunda:

Varmı bir an ki, Füzuli unuda dərdi, qəmi.

Eşq sultanı olub, ordusudur qüssə, kədar. (2, 178)

Birinci tərəfi üçüncü növ təyini söz birləşməsi+ köməkçi feil quruluşunda:

Füzuli hüsnünün vəsfi olub məzmuni-göftarım

Odur ki, hüsn-i-göftarı mənim tək hec kəsin voxdur. (2, 220)

Füzuli əsərlərində işlənən tərkibi feillərin çağdas dilimizdən fərqli cəhətləri leksik xüsusiyyətlərində və sıralanmasındadır. Bu baxımdan M.Füzuli əsərlərində işlənən tərkibi feilləri müasir dildən oxşar və fərqli cəhətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1.Müasir dildə evni ilə işlənən tərkibi feillər:

Rəhm etmək, sərh etmək, vaxsı etmək, dərk evləmək, inkar etmək, rica eləmək, bəvan etmək, qərq olmaq, sədaqətli olmaq, xoşbəxt olmaq, pərişan olmaq, sakit olmaq, xilas olmaq, naz etmək, fəxr evləmək və s.

2. Müasir dildə işlənməyən tərkibi feillər. Onu da qeyd edək ki, müsair dildə işlənməyən dedikdə birinci tərəfin Azərbaycan dilində işlənməməsini nəzərdə tuturuq. Çünki ikinci tərəf- köməkçi feil heç bir dəyişikliyə uğramamışdır: səpərə (yüz yerə paralanmış)etmək, pürxun (qanla dolu)olmaq, əfzun (coş, artıq) olmaq, ictimab(sığınma) evləmək, müstəcab(xahisi yerinə yetirmə) evlə, əsüftə(həyəcanlı) olmuş, təhəmmül(dözülməz) evləmək, tərhhüm(gözəl, vavaş səslə oxuma) qılmaq, sərnigun(basısağrı) eləmək, tərh (çəkmə, rəsm)qılmaq və s. Belə tərkibi feillərin birinci komponenti ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarətdir.

3.Müasir Azərbaycan dilində elə sözlər var ki, konkret tərkibi feillərlə işlənir. Lakin M.Füzuli əsərlərində işlənən belə sözlər tam fərqli köməkçi feillərlə işlənir. Məsələn: *əfv qılmaq, lütf qılmaq, əta qılmaq, rüsvay qılmaq, tərki qılmaq, izhar qılmaq, tarümar qılmaq, rəhm qılmaq, şikavət qılmaq, səfər qılmaq, meyil qılmaq, zülm qılmaq, məst qılmaq, bəhs qılmaq, həlak qılmaq, zahir qılmaq* və b. Çağdas Azərbaycan dilində *əfv, lütf, əta, rüsvay, tərki, izhar, tarümar, rəhm, şikavət, səfər, meyil, zülm, məst, bəhs, həlak, zahir-* kimi sözlər *qılmaq* köməkçi feili ilə deyil, *etmək və olmaq* köməkçi feilləri ilə işlənir.

Bunların yekunu olaraq qeyd etmək olar ki, Məhəmməd Füzulinin qəzəllərində zəngin quruluşlu tərkibi feillər işlənmişdir. Bu feillər orta dövrün dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf yolu barədə geniş təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Rəcəbli. Oədim türk vəzısı abidələri. I hissə. Bakı, 2009. 568s.
2. M. Füzuli. Əsərləri. Bakı, 2005. 472s.
3. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1984. 1022s.
4. Məmmədov Ə.Ərəb dili. Bakı, Maarif, 1971
5. N.Xudiyev. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, 2012.

Açar sözlər: tərkibi feil, olmaq, etmək, eləmək, qılmaq

Key Words: Composite verbs, to be, to do, to make, to take.

Xülasə

Məhəmməd Füzuli qəzəllərində işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfinin morfoloji xüsusiyyətləri

Məqalədə M.Füzulinin qəzəllərində işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfinin morfoloji xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, müasir dildən fərqli cəhətləri barədə məlumat verilmişdir. Tərkibi feillərin birinci tərəfinin nitq hissələrinə görə dəyişmə imkanları qeyd olunmuşdur. 1-ci tərəfdə isim, sifət, say, əvəzlik və zərfin işlənməsinə aid nümunələr verilmişdir. Həmçinin mürəkkəb quruluşlu tərkibi feillərin birinci tərəfində izafət birləşmələri və təyini söz birləşmələrinin də işlənməsi tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

Summary

Morphological features of the first part of phrasal verbs in Mohammed Fuzuli's ghazals.

In the article it has been analyzed the morphological features of the first part of phrasal verbs in M.Fuzuli's ghazals and was informed about the different features of the modern language. The possibilities of changing the first part of phrasal verbs according to the parts of speech are mentioned. On the first side, it has been given examples about the using of nouns, adjectives, numerals, pronouns and adverbs. Also on the first side of the complex compositional structures of phrasal verbs, the study of the definition of combinations and definition of word combinations was involved

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova.